

Josip Kribl

SAVJEST U MISLIMA NIKOLAJA BERDJAJEVA

Misao da je savjest »Božji glas« u nama ukoliko nam priopćuje Božju volju, ukoliko nam iznosi propise prirodnoga zakona, Berdjajev je formulirao riječima: »Savjest je dubina ljudske prirode na kojoj se ona dodiruje s Bogom, gdje dobiva vijest od Boga i čuje Božji glas.«¹ *Savjest je, prema tome, sredstvo vezanja čovjeka i Boga.*

Da bismo mogli govoriti o savjesti u tom smislu, potrebno je ostvariti čovjeka, a to znači sliku i priliku Božju u njemu. Na taj će način savjest ostati dubina ljudske prirode i čovjek će na toj dubini susretati Boga. On ga može, dakako, i ne susretati, ali tada valja reći da je njegova savjest prekrivena i prigušena, pokvarena i izvrnuta. To nam osvjetljava primjer Hotentota, koji je na pitanje: »Što je dobro, a što zlo?« — odgovorio: »Dobro je kad ja ukradem tuđu ženu, a zlo je kad netko ukrade moju ženu«, što pokazuje da on ima rasuđivanje o stvarima, pa makar i krivo. Drugim riječima on ima savjest, prosuđivanje, samo je to prosuđivanje krivo, iskvareno.

Prilaženje ispravnoj savjesti, dolaženje do ispravne savjesti jest put kojim se čovjek sjeća Boga u svom grešnom životu i shvaćanje kako bi morao živjeti, iako to čovjek, ako je pokvaren, i ne bi htio. »Savjest je organ primanja religioznog otkrivanja, pravde, dobrote, cjelovite istine!«² Da-

¹ N. BERDJAJEV, *O naznačenii čeloveka*, Paris 1931., str. 179.

² Isto, str. 180.

kako da se ovdje ne pomišlja na materijalni, tjelesni organ već samo na sredstvo kojim se može doći do religioznog otkrivanja, do pravde, do cjelovite istine. Savjest je duhovna strana čovjeka, ona je cjelina njegove duhovne prirode, njegovo središte i srce u duhovno-ontologijskom smislu, a ne u psihologijskom. Ona je izbor prvotnih prosuđivanja o životu i svijetu. Ona prosuđuje i susretaj s Bogom, prosuđuje samog Boga i na taj način je organ kojim čovjek prima Boga. U tom smislu i može suditi o Bogu. Susretaj savjesti s Bogom valja nam razumjeti na taj način što Bog djeluje na savjest time što u njoj pobuđuje sjećanje na viši svijet, svijet neba. Putem savjesti čovjek se sjeća kakvom svijetu pripada, kako je stvoren, zašto je stvoren.

Savjest je duhovno natprirodno načelo u čovjeku, *koje nije nikakva socijalnog porijekla*. Možda bismo mogli ispravnije reći da je socijalni utjecaj u savjesti i na nju iskvarenje — pokvarenost savjesti. Po sebi je savjest upravo dubina čovjekova, koja je zadržala vezu s Bogom, s božanskim životom i koja pokazuje da čovjekova priroda nije otpala od Boga, od svoga Stvoritelja. Naše kajanje — a to je u biti muka savjesti — moguće je samo zbog toga što u čovjeku nije posve, definitivno iskvarena savjest.

U toj dubini čovjeka, u savjesti se dodiruju sloboda i milost. Pa ono što je izrečeno o djelovanju milosti na čovjekovu dušu zapravo je buđenje dubine savjesti. *To je sjećanje o božanskom izvoru života*. Između toga sjećanja o božanskom izvoru života i moga stvarnog života događa se kajanje koje nije ništa drugo nego proživljavanje muke i užasa od nesuglasja našeg života i djela s izvorom života. Za taj izvor života je čovjek stvoren, no od njega je, nažalost, otpao. Sjećanje na sve to stvara u čovjeku tjeskobu, strah i užas.

Kajanje upozorava na dualizam dvaju svjetova koji se križaju upravo na čovjeku, jer se na njemu presijecaju dva poretka bivstva. Kajanje ne bi bilo moguće kad bi čovjek bio unjedren samo u ovaj vidljivi svijet i kad ne bi imao sjećanje na drugi svijet. Ono nam govori o nesuglasju između ideje čovjeka, koji je pripadnik umnog svijeta i njegove empirijske egzistencije u granicama zemaljskog svijeta.³

Savjest pretpostavlja slobodu. Zato govorimo o slobodi savjesti, jer to proizlazi iz same njezine egzistencije. Negacija slobode savjesti, što Berdjajev osobito prigovara katoličkoj teologiji, duhovno je nepojmljiva. Odricanje slobode savjesti povezano je sa socijalno-organizacijskim motivima ili s voljom za vlašću.

»Fenomenologijski pripada slobodi primat nad auktoritetom.«⁴ Vlast koja pripada auktoritetu koji je temeljen na duhu, a ne na fizičkoj sili, pretpostavlja slobodu. Auktoritet je duhovno građen. On je temeljen na

³ Isto, str. 180.

⁴ Isto, str. 180.

duhu i na njemu mora biti primjenjivan. A to je sasvim nešto drugo od auktoriteta koji trpi vlastite neispravnosti na temelju primjene sile. Auktoritet je stvar subjekta i ne prelazi od objekta na subjekt kao da ovaj pripada materijalnom svijetu. Moja savjest može biti povezana samo s duhovnim auktoritetom. Kad ona to nije, prestaje biti i auktoritet. Savjest kojom se prosuđuju stvari, ljudi, osobe mora biti podvrgnuta samo duhovnom auktoritetu. Mora biti slobodna od svakog izvanjskog utjecaja. On, auktoritet, mora biti pod utjecajem Božje milosti. Na taj će način savjest biti vjerna sjećanju na božanski život.

Ovdje moramo naglasiti da je pitanje »sobornosti«, a to znači pitanje o univerzalnoj duhovnoj zajednici, i pitanje o Crkvi drugotno pitanje, koje je povezano s prvotnim — auktoritetom duha. Taj auktoritet duha mora se pojavljivati ili mora biti i u općoj zajednici — »sobornosti«.

Govorimo o čistoj savjesti, a to zapravo znači o *čistom stavu duše koja se nalazi u zajednici s Bogom* i koja je slobodna od utjecaja svijeta i njegovih podmetnutosti. Uz to valja naglasiti da je prava sloboda duha prije sloboda od svijeta nego sloboda u svijetu, jer treba znati da savjest, zaslijepljena i zasužnjena svijetom, nije organ primanja prave istine, apsolutne istine. U takvoj situaciji ona ne može istinito prosuđivati, ali je prosuđena dubljom i čistom savješću. Ono što nazivamo »sobornom« crkvenom savješću ne znači da pojedinac mora proći kroz »epruvetu« zajedničkog gledanja da bi onda mogao individualno valjano prosuđivati, već znači samo to da pojedinac ima »duhovno-imanentno nošenje zajedničke sudbine sa svojom braćom po duhu u svojoj vlastitoj savjesti«. Tako možemo reći da je »sobornost« imanentno svojstvo osobne savjesti, koja je osvijetljena Bogom. Duša stoji pred Bogom zajedno s drugim dušama i s dušom svijeta povezana je slobodnom savješću. Posve bi krivo bilo reći da je sloboda savjesti izolacionizam i individualizam. Ponovno naglašujemo da »sobornost« nikako ne znači neki izvanjski auktoritet za osobnu savjest.

Religiozni život za mene je takve naravi, veli Berdjajev, *da ne mogu ništa primiti s religioznog područja mimo i protiv savjesti*. To bi se kosilo sa slobodom i s duhom, jer duh je sloboda. Slobodna savjest u odnosu prema čudorednom životu je najveće blago. Ona je, uostalom, uvjet za čudoredni život.

Savjest može biti zastrašivana, ugrožavana, napastovana, ali ona ne može jednostavno nestati, ne može biti uništena pa ni onda kad čovjek mora prolaziti kroz sudbinu zatvora i logora, čovjeka koji mora na stratište. To Božje svjetlo u čovjeku jest unutrašnje svjetlo i u okolnostima svih takvih terora. No i u takvim okolnostima potrebna je borba za slobodu savjesti kao u okolnostima socijalnog, društvenog pritiska uopće. Borba za osobnu čistoću savjesti jest borba s grijehom koji razara unutrašnju savjest, jer je udaljuje od njezina izvora — Božjega Duha, koji je istina i sloboda. Socijalno nasilje nad slobodom savjesti uvjetovano je proživljavanom svakidašnjicom, koja je prožeta koristoljubljem, vlastito-

ljubljem i despotizmom. To se ne odnosi samo na državu, na vlast u njoj, već i na izvanjsku ili Petrovu Crkvu — Crkvu vlasti i hijerarhije — (za razliku od Ivanove, koja je Crkva duha), te preko vlasti posize za izvanjskim autoritetom, koji nastoji utjecati na savjest. Nadalje, »cijelo društveno mnijenje« obitelji, nacije, staleža, partije nastoji utjecati na savjest i učiniti je »čistom i dobrom«. ⁵

Možda je jedno od najtežih etičkih pitanja upravo to: *kako uskladiti čistu savjest*, koja stoji pred Bogom sa svojim shvaćanjima i prosuđivanjima, i ono što nam nameće društveno mnijenje, mnijenje koje utječe na čovjeka upravo zato jer on pripada nekom društvenom ambijentu? Pa i u slobodnom »demokracijskom društvenom mnijenju« savjest je pod pritiskom — dakako, savjest osobe. Tu se odvija borba za izvornost etičkih, čudorednih čina. Već smo spomenuli crkvenu »sobornost« — religioznu zajednicu, koja može biti dvostruko shvaćena: to je doista zajednica pojedinaca kojoj pripadam i ja i u kojoj stojim sjeđinjen s ostalima u slobodi pred Bogom. I opet društveno organizirana vlast sposobna da mene i druge tako zaokupi da nam pritište savjest svojim zahtjevima, sposobna da moje čudoredne čine, koji moraju nositi značaj čistoće, lišava slobode i izvornosti. Ona je u takvom gledanju društvena zbilja koja nameće svoju misao, zahtjeve, zakone kojima nastoji izvornu savjest ukalupiti u svakidašnju zbilju.

Moglo bi se reći da se odnos između socijalnog mnijenja i takve savjesti te slobodne savjesti osobe s druge strane može razlikovati na taj način, što se savjest pojedinca ne određuje nužno socijalnošću, socijalnim grupama ili klasama, jednostavno rečeno: društvenim mnijenjem, već se ima određivati iz dubine duha, a to znači izvornom slobodom kojom stoji pred Bogom. A kako je s obzirom na društvo kojemu pripada? Osoba se mora odrediti svojim stavom prema društvu kojemu pripada, prema društvenim pitanjima. Treba, prema tome, ići od izvornoga, duhovnoga, u pravom smislu slobodnoga i zauzeti stav prema socijalnosti. Obratan put je kriv. Savjest nije izvorno iskvarena. Ona to postaje socijalnom sredinom, socijalnom ovisnošću, koja se najviše pokazuje u ekonomskim ovisnostima. ⁶

Fanatizam — iskrivljenje savjesti

Socijalna svakidašnjost može biti, rekosmo, različito sredstvo za iskrivljenje savjesti. *No možda je fanatizam najgori izvornitelj savjesti*. Ma koje vrste bio, on je ubojica čiste savjesti. Fanatik može biti dobar, čist, idealan, pobožan čovjek, bez težnje za koristoljubljem, asketski upravljen

⁵ Isto, str. 180—181.

⁶ Isto, 182.

u životu, ali je opet sapet u svojoj savjesti upravo zato jer nije slobodan, jer nije sposoban za čiste i izvorne ocjene čudorednog značaja. Fanatik je uvijek idealist. Svladan je idejom kojoj slijepo služi. Od toga se ne može otrgnuti, ali to ga i sprečava da vidi čovjeka. On uvijek vidi prije svega ideju. Njegova je psiha pod takvim utjecajem jednostavno »preradena« motivima i idejama, koje same po sebi ne moraju biti zle, čak mu ne moraju ni koristiti, ali zbog tih ideja on ne može vidjeti ono izvorno — čovjeka. Fanatik je »idealist«, ali u tom smislu što u ime ideje ne može vidjeti čovjeka. Štoviše, u ime određene ideje sklon je izvršiti nasilja, zlostavljati čovjeka i stvarati mu tko zna kakve neugodnosti i teškoće. U općenitoj ocjeni ovdje nije toliko ni važno da li se radi o ideji Boga, teokracije, pravednosti, komunističkog poretka ili kakvog drugog ideala . . .

Nesposobnost snaći se, susresti se s puninom istine rađa stanovitu smetenost, neorijentiranost, koja rađa fanatizmom. Moramo utvrditi da je takva neorijentiranost, smetenost bila poznata i unutar kršćanstva. Nepromijenjeni, podsvjesni nasilnički instinkti sa svom svojom okrutnošću i tiranijom, istisnuti u svojoj gruboj formi iz kršćanske svijesti, proslavljali su se pod plaštem vjere, ljubavi i kršćanskih kreposti. Sve je dolazilo do izražaja, no nije se dopuštalo da čista izvorna savjest dođe do izražaja. Vrijeme inkvizicije upravo je pogodovalo takvim tipovima, koji su radili u ime vjere u Boga, ljubavi prema ljudima i brige za spas ljudi koji su postajali predmet inkvizicije. U to vrijeme se kršćansko čovječanstvo s mukom snalazilo, imajući pred sobom potpuno kršćansko otkrivenje o Bogočovještvu, ljubavi i slobodi. U čitavu zbilju bio je umiješan čovjek-kršćanin, čovjek-fanatik, koji nije shvaćao tajnu slobode, kršćanske slobode koja je za nj bila nepremostiva granica. Prožet svojim idealom vjere u Boga fanatic je najednom htio sve preokrenuti u okvir svoga ideala, a pri tom je zaboravio da ideal, koji ne dopušta slobodno prilaženje Bogu, koji podnosi dobro i zlo, koji ne stavlja slobodu u temelj svoje zamisli o čovjeku i svijetu, nije ideal čiste savjesti. Zaobišao je u svom gledanju jednu istinu: da primorana vjera, krepost, dobro, bogobožnost nemaju nikakvo značenje za Boga. Fanatik se s oduševljenjem prihvaća svoga djelovanja, ali uvijek preostaje pitanje, *da li je njegovo djelovanje i zauzimanje — djelovanje slobodnog Božjeg djeteta, Božjeg djeteta čiste savjesti?* Olako se prelazilo preko istine da je Bog beskrajno strpljiv. I smisao kršćanskog života upravo je u strpljivosti ukoliko gledamo kršćanstvo u odnosu prema drugima. I hoćemo li težiti k savršenstvu nebeskoga Oca — a na to nas poziva — moramo biti strpljivi kao i on. Strpljivost moramo razlikovati od ravnodušnosti i indiferentnosti. Strpljivost nikako nije ravnodušnost i indiferentnost. Ona to ne može biti prema zlu. Strpljivost je vrлина čovjekoljublja i slobodoljublja, pažljiv i zainteresirani odnos prema ljudskim dušama, koje su u ovom životu stalno na teškom i patničkom putu.⁷

⁷ Isto, str. 182—183.

Kod fanatika postoji psihološka teškoća: on se ne zna snaći u patničkim i isprekidanim putovima ljudskog života. Okružen je samo jednim gledanjem i nastojanjem i ne vidi svu složenost, mnogolikost i različitost Božjeg svijeta. Za njega je teškoća u tome što ne može ući u sadržaj takve životne zbilje. Zato on i nastupa kao da ne vidi čovjeka i svu složenost njegova života. On vidi samo svoju ideju i zaokupljen je njome. Kršćanski fanatik je bezgranično predan ideji Boga, ali onoj koju je sebi stvorio ili uspio stvoriti. Ne može, međutim, doći do sposobnosti kojom će gledati Boga u svim njegovim odnosima. Tu je osnovna teškoća za fanatika. A jedan od osnovnih odnosa jest pitanje čiste i slobodne savjesti.

S obzirom na slobodu u odnosu prema čovjekovu životu zanimljivo je pitanje može li fanatizam biti obuzet idejom ili strašću slobode? Postoji i fanatik slobode, ali, nažalost, ta je sloboda onda gledana samo pod jednim vidom: pod vidom njegova djelovanja, pri čemu pita samo za svoje, pa u ime slobode može nanijeti drugima beskrajna nasilja. On je slobodan i sve druge slobode jednostavno su izgurane iz života. Fanatici su uvijek obuzeti nekom idejom tako da s njom nastoje djelovati u svijetu, a sve druge ideje jednostavno su izgurane iz punine ljudskog života. Ideja ljubavi, slobode, pravednosti jednog fanatika počinjat će u odnosu prema drugome nasiljem, mržnjom i nepravdom. Zašto tako? Zato jer je fanatik obuzet idejom koju promatra kroz svoju prizmu, *a nije obuzet puninom života*. Punina pak života, tj. sve dimenzije, sve kreposti ljudskog života zapravo je ono najvažnije u etičkom životu čovjeka. To je etički imperativ. I kad bi se na nj vezao fanatik ne bi bio fanatik. On to jest upravo zato jer se ne obazire na ono što je punina, već svoj maksimalizam traži u najvišoj podvrženosti ideji. U tom smislu Berdjajev formulira paradoksalni princip etike: »U svojoj težnji za savršenstvom nikad ne teži za tim da čudoredno načelo samo po sebi prevlada u životu i da istisne sve ostalo, *već treba težiti za savršenom puninom života.*«⁸

S obzirom na djelovanje i puninu života fanatik je sposoban pokazati najveću aktivnost, ali on ne vidi punine života te u svojim zalaganjima i nastupima zapravo sakati život. Sasvim je sigurno da askeza ima svoju životnu vrijednost i valjan život ne može bez askeze napredovati, ali ako se fanatik prihvati askeze, preći će u skrajnost iz koje će se moći vidjeti da ta askeza nije ljubav prema životu, već mržnja prema živim ljudima. Jednako to vrijedi za religiozni fanatizam: on je prožet religioznom idejom, ali sve drugo zanemaruje.

To međutim nikako ne znači da ne vrijedi ideja askeze, religije, Boga, pravednosti, ljubavi. To samo znači da je kod fanatika bilo koje ideje zanemarena punina života, a to znači harmonijsko gledanje cjeline sa svim

⁸ Isto, str. 183—184.

njezinim dijelovima. To znači da je neka vrijednost pretvorena u idol, a onda to nije istina, već laž.⁹

Hereza — oblik fanatizma

U tom okviru Berdjajev govori i o ideji »hereze«. Ta ideja postala je u povijesti kršćanstva najzlogukijim izvorom fanatizma. Pravo govoreći, u povijesti kršćanstva hereza je bila nesposobnost susresti se s puninom istine. Ona je bila zapravo narušavanje duhovne i intelektualne harmonije u odnosu prema objavljenim istinama, iako je u svim herezama bilo i ponešto istine. Istina je i to, veli Berdjajev, da je zadržana istina u herezama postala fanatična, tako da je izgurala sve druge istine i onda je dakako, ostajući sama, a tvrdeći protivno svim izguranim istinama, postala lažna. Nije se vidjela njezina istina.

Crkvena ortodoksija koja se borila s herezama padala je u jednostranost i s njom se događalo upravo to da je istisnula ostale istine i podlegla je fanatičnom shvaćanju svoga ideala, svoje ideje. To je, dakako, prelazilo i na suvremenike, koji nisu išli za skladnošću i puninom otkrivanja koje se odnosi na Boga i čovjeka. Postadoše fanatici ideje, a ne sljedbenici punine života. U takvoj atmosferi shvaćanja mijenja se čovjek sa svim svojim čuvstvima i strastima. »Fanatik ortodoksije, progonitelj hereza, istrebljivač heretika, sam je već lišen životne punine i skladnosti istine. On je obuzet stanovitim afektom. Posvuda vidi samo hereze i heretike. Drugo ništa ne vidi. Postaje zao, zaboravlja na slobodu duha, nepažljiv je prema ljudima i prema njihovoj životnoj sudbini.«¹⁰ Iako se moramo čuvati da nas ne zahvati ideja hereze i ne odvuče u fanatizam, a to je bila dužnost u svim povijesnim časovima, ipak moramo reći da je obuzetost herezom u povijesti kršćanstva česta i odigrala je veliku ulogu. Kroz vjekove se stvorilo uvjerenje da je fanatick vjere najbolji vjernik; da je progonitelj hereze i heretika najčvršći vjernik, pa oni koji smatraju sebe slabim vjernicima gledaju u fanatiku vjere svoj uzor. Međutim, *fanatik je nešto sasvim drugo*. Ako dobar vjernik mora biti združen s Bogom, *fanatik to nije*. On je združen sa svojom idejom i bezuvjetno joj je vjeran. No on nije združen sa živim Bogom, što je osnovno za vjernika. Zbog toga združenja s Bogom fanatick vjere bi morao biti razdružen s fanatizmom hereze i heretika, trebao bi svladati u sebi zlu volju za pobijanje hereza i heretika, koja, uostalom, nestaje ako se čovjek nalazi u zajednici s Bogom, ako djeluje u ime slobode i ljubavi, u ime čiste savjesti. Herezi, koja sigurno u sebi nosi laž i neistinu, može se suprotstaviti punina života, punina istine. Fanatici kršćanske ortodoksije tvrde često puta da u ime

⁹ Isto, str. 184.

¹⁰ Isto, str. 184.

ljubavi progone heretike pa žale heretike, što su se zapleli u hereze. No to je fingirana ljubav ili obična laž, kaže Berdjajev.¹¹

Objektivno gledajući i sociološki promatrajući, ortodoksija je stano- vito psihološko stanje svoga vremena. Ne možemo ni zamisliti to stanje bez izvjesnog socijalnog poretka i psiholoških prilaznja herezama, istina- ma i neistinama religioznog sadržaja. Iz jedne socijalne sredine proiz- lazi uvjerenje koje drži neki sloj ljudi i on jednako tako misli da to uvje- renje moraju svi držati. A to je veoma daleko od toga da bi ti koji gone druge da vjeruju kao oni svojom prisilom imali rezultate živo spoznate istine i Boga. To ne dolazi silom. Do toga dolazi uvjeravanjem, a to pret- postavlja duhovni svijet i duhovni život, koji nikad ne prilazi sili i pro- gonu, lažnoj domišljatosti i smicalicama. To je put uvjerenja i prosvjet- ljenja, kome je temelj čista savjest. No ne možemo kruto rastaviti du- hovni život od društvene svakidašnjosti. *Duhovni život ulazi u nju i teš- koća nastaje kad društvena svakidašnjica apsorbira taj duhovni život.* On se tada gubi pa mjesto istine koja je povezana sa slobodom nastaje ko- njunktura vlasti i onih koji su daleko od života duha, slobode i istine. Sumnjičavost, koja se javlja u društvu na taj način što svuda vidi zlo, herezu i pogibelj, pokazuje i početak nesklada duhovnog života. Taj je, naime, vezan s etičkim shvaćanjima dobra, a ne zla. Sumnjičiti drugoga etički je sigurno zlo. Sumnjičavo pronalaženje zla u drugome povezano je sa zlom u sebi. Rješavati se sumnjičavosti, ne dopuštati da nas ona obuz- me, osnovno je pravilo etike i duševne higijene. Sumnjičavost je u proš- losti u povijesti kršćanstva radala »velikane progonitelja hereza«. No heretike ta ista sumnjičavost nije mogla obratiti jer je u sebi nosila više od onoga da čovjeka ispravi, da ga uvjeri, da ga privede pravoj istini. To »više« se sastojalo u tome da se čovjek progna. No to što je vrijedilo za kršćansku, i katoličku i pravoslavnu ortodoksiju, vrijedi i za komunistič- ku ortodoksiju i ortodoksiju slobodoumlja.

Postupak kršćanskog ortodoksnog djelovanja je u svojoj socijalnoj zbilji pronalazio heretike. To isto u svojoj društvenoj zbilji čini i orto- doksni komunist ruske revolucije. Društvena svakidašnjost, bila ona reli- giozna ili antireligiozno obojena, nastoji preokrenuti ljudsku dušu, a pri- tom se koristi ne dubinom duhovnog života, već podsvjesnim instinktima. Pravo odgajati čovjeka znači prići k njemu na razini duhovnog života, na razini milosti i ljubavi, na razini slobode, na razini čiste savjesti.¹²

No sasvim bi bilo krivo kad bismo govoreći o ortodoksiji i herezama mislili da fanatizam vlada samo u izvanjskim oblicima, u izvanjskim na- siljima. Postoji i unutarnji fanatizam, povezan sa strujama i energijama volje, koje prisiljavaju duše, koje ih ubijaju, a da čovjek svojim tijelom

¹¹ Isto, str. 184—185.

¹² Isto, str. 185.

ipak pokazuje život. I začudo, s obzirom na socijalnu stvarnost, nalazimo to u demokracijskim sistemima, državama, u kojima su život i sloboda zagantirani na taj način što postoji stanovita sigurnost od fanatika bilo koje vrste. No duše ljudi ipak nisu bez utjecaja fanatizma, koji ih prisiljava, napada i iznakazuje na bilo koji način. A opasniji je napad na dušu nego na tijelo.

To vrijedi i za vrstu napada od strane bogobojazno-religioznog tipa fanatika i za vrstu bezbožno-revolucijskog tipa.

Potrebno je paziti *da fanatizam ne zavlada ni u kojem obliku života*. A to nam govori da se moramo boriti za slobodu, i to za duhovnu slobodu u mišljenju, u običnu životu, obitelji, državi i društvu uopće. To je osnova čudorednog života i osnovni zahtjev etike. No kao što je poteškoća s drugim vrstama fanatičkih ideja, tako to može postati i sa slobodom koja se pretvori u ideju i koja ne može vidjeti slobodna čovjeka. Da bi bio razumljiv, Berdjajev piše: »Teži za slobodom, no nikad ne zaboravljaj istinu, ljubav, pravednost, inače će sloboda postati pusta, besadržajna i lažna ideja. Teži za istinom, za ljubavlju, za pravednošću, no ne zaboravljaj slobodu! Teži za dobrom, za savršenstvom, no ne dao ti Bog da zaboraviš slobodu, pa da dobro i savršenstvo ostvaruješ nasiljem.«¹³

Dakako da to vrijedi za pojedinca u odnosu prema njemu samome, a pogotovo u odnosu prema drugima. U tom smislu valja težiti za zbiljskim bratstvom, a to je duhovno bratstvo, to je duhovno jedinstvo. A kad to duhovno realno bratstvo ne postoji, onda valja dati mogućnost stvarnoj manifestaciji mnogolikosti slobodnog duhovnog života, a to znači slobodnom traženju još nepronadene jedne i jedine istine. Potrebno je u tom pravcu težiti za oslobađanjem ljudskih čuvstava, no ne smije se dopustiti zarobljenje, obuzetost čuvstvima. Ne smije se dopustiti otpad čuvstvenog života od punine života, a ona obuhvaća umni i voljni, čudoredni i religiozni život. Sve to sjedinjuje duh, bez kojega bi se duša raspala na dijelove, elemente očuta, emocije, misli i volje. Čovjek mora težiti za duhovnošću, za cjelovitošću života. Ona će uključivati stvaralaštvo u svim područjima života. Fanatizam je posve oprečan tome.¹⁴ Odatle postaje jasan odnos savjesti i fanatizma.

Refleksije . . .

Savjest je dubina ljudske prirode, naravi, na kojoj se dubini susreće Bog i čovjek; na kojoj dubini čovjek prima, čuje Božji glas. To je prilično zgodna misao, *no mogla bi nas lako udaljiti od pravog shvaćanja savjesti*. Ta bi nam misao mogla sugerirati shvaćanje kao da je savjest »izravni

¹³ Isto, str. 186.

¹⁴ Isto, str. 186.

Božji glas« u nama. Istina, na tom inzistiraju protestanti i to je donekle logična posljedica tvrdnje koju je naglašavao Luther: nismo sposobni sami ništa učiniti za svoje spasenje. Sve ovisi o Bogu, o darovanoj vjeri... No u Berdjajevljevu obrađivanju savjesti ta protestantska misao izravno ne dolazi do izražaja. To je dublja zasada njegove filozofije.

Kad govorimo o savjesti, pretpostavljamo ljudsku narav kojom razum dolazi u životnim okolnostima čovjeka i u njegovu odnosu prema drugome: čovjeku i njegovu Stvoritelju do jasnih zaključaka u temeljnim pitanjima, koja se odnose na njega, bližnjega i Boga. Spoznaja koja procjenjuje ljudski čin u tim odnosima s normom moralnosti naziva se savjest ili moralna svijest, svijest o moralnosti našega djela.

No u sklopu Berdjajevljeva filozofiranja ne bismo mogli doći do takvih zaključaka. Ne u tom smislu kao da bi on ono što je dobro proglašavao zlim — to smo, uostalom, vidjeli iz dosadašnjeg razlaganja — već u tom smislu što kod njega razum unutar ljudske prirode ne bi imao što reći. Razum je, naime, sposobnost duše, koja sasvim sigurno obavlja neke spoznajne operacije, ali spoznaja kojom se dolazi do »Božjeg glasa« u nama jest spoznaja duha. Savjest bi, dakle, bila plod trećeg elementa u čovjeku — duha koji dolazi u kontakt s Bogom. Duh je prema Berdjajevljevu filozofiranju iznad svijeta objekata, iznad objektiviranog svijeta. Nije stvoren od Boga, kao što je slučaj s prirodom. Duh emanira od Boga. Bog ga udahnuje ili ulijeva u čovjeka. Nije moguće dati pojam o duhu, no sigurno je duh »sloboda u Bogu i sloboda od Boga«. ¹⁵ Savjest je kao sud ukorijenjen u duhu, koji je prema Berdjajevu nastavak Duha Božjega. A u ocjeni savjesti upravo tu misao hoćemo izbjeći, jer emanacija Božjega Duha u ljudski duh ostavlja i previše teško opterećenje, koje nas uvodi u panteizam. Naglasimo da u tom smislu možemo shvatiti Berdjajevljevu misao: savjest je duhovna strana čovjeka, ona je cjelina njegove duhovne prirode, njegovo središte i srce u *duhovno-ontologijskom smislu*.

Berdjajev odbacuje svaki panteizam, a posebno naglasuje vrijednost svakog subjekta, svakog čovjeka, no ne možemo se oteti dojmu da je veza čovjeka i Boga preko savjesti plod emanacije koja upućuje na logičan zaključak koji nam ne pokazuje razliku između Božjeg i čovjekova duha. Savjest koja nam govori o sjećanju na božanski izvor života, kako to Berdjajev naglasuje u koncepciji svoga filozofiranja, podsjeća nas na izvor savjesti — na duh koji emanira od Boga. »Sobornost« duha, koju naglašuje Berdjajev, različita je od »sobornosti« u crkvenom smislu. Za njega i za njegovu savjest ne vrijedi ništa što dolazi od »sobornosti« crkveno-socijalnog značaja, ako to nije prošlo kroz »sobornost duha«, koja je za njega i za sve u kojima duh slobodno djeluje imanentno svojstvo

¹⁵ N. BERDJAJEV, *Duh i realnost*, Paris 1937., str. 33.

osobne savjesti, koja ulazi u »sobornost«, u zajedničko shvaćanje, i to po duhu, koji je nosilac savjesti i koji ima zajednički izvor — Boga.

Berdjajev osjeća poteškoću kad govori o savjesti koja je plod duha i koju isto tako promatra u njezinoj dubini čovjekova života, a to znači u egzistencijalnoj doživljenosti slobode i društvene zbilje. Ova, naime, nije prožeta onim slobodnim doživljavanjem koje omogućuje djelovanje čiste savjesti. Praktični društveni život kao da je uvučen u mrežu fanatizma kroz koju teško prolazi zbilja čiste i slobodne savjesti. Cjelovitost života koju bismo morali imati pred ispitom savjesnog djelovanja s obzirom na društvenu svakidašnjicu nije lako jasno pokazati. Djelovati dobro u svim vidicima, aspektima ljudskog života znači pokazivati čistu savjest bez sapetosti s fanatizmima, s idejom pred kojom ima pasti život, čovjek, teoretski je to lako uočljivo, ali je to u kompliciranosti društvene zbilje katkad veoma teško procijeniti. A onda je i pitanje: da li je dopušteno ostavljati čovjeka u slobodi, kad mu je ta sloboda očito zla prema jednom shvaćanju. I to ostaviti ga slobodna radi toga da bi činio zlo i nasilje unutar društva. Sigurno ne, ali spriječiti to — to izaziva pitanje da li se čovjek tako uvodi u svijet duha u kome se jedino ostvaruje mogućnost savjesnog života.

Berdjajevljeva »sobornost« i njegovo shvaćanje zajedničkog života teško su primjenljivi s obzirom na slobodu savjesti, koja ne trpi od fanatizma, u društvenoj zbilji. To je sve mnogo lakše shvatiti unutar njegova egzistencijalno-idealnog filozofiranja i primjene savjesti.

Uvjerjenje, razgovor, dijalogiziranje s obzirom na čistoću savjesti jest sredstvo koje se mora upotrijebiti da bi čovjek došao do spoznaje istine i da bi je pošto-poto slijedio i nastojao uzbiljiti u svom životu. To će biti put čiste savjesti. No uz to moramo još nešto spomenuti. Berdjajevljev prigovor ortodoksiji, katoličkoj teologiji, nema opravdanja ukoliko stoji u granicama da je ta katolička teologija svoje zasade predala Crkvi, koja je bezuvjetno tražila prihvaćanje određenih istina ukoliko netko hoće biti katolikom. To nije presija. To je čuvanje božanskog poklada. To nije prisila savjesti. To je osvjetljenje savjesti koja može ući u jedno područje svoje spoznaje. No prisila je natjerivanje i kažnjavanje heretika da za istinu koju ne spoznaju kažu da je spoznaju i prihvaćaju.

Zaključimo: Berdjajev u svom filozofiranju uz svoje teoretske pogreške sasvim sigurno valjano želi predočiti pitanje savjesti *koja bi trebala biti upravljena na najveće dobro — Boga i čovjeka, na najveću Istinu — Boga, i čovjekov odnos prema toj istini, u čijem se ozračju nalazi čovjek. I to ne osamljen, već s ostalim ljudima, ne s egocentrizmom, već s ljubavlju!*